

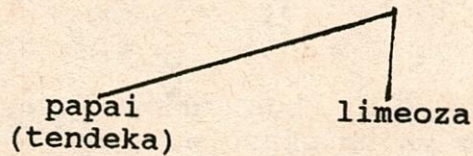
Sintaksia ya Kitenzi PIGANWA

A.M. Khamisi

J.G. Kiango

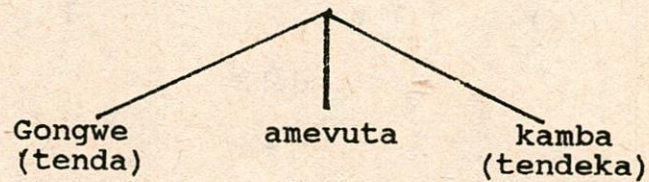
Nadharia ya uhusika inakiwekea mipaka kitenzi juu ya idadi ya nomino zinazoweza kungoekwa nacho. Mathalani kitenzi oza kinaruhusiwa kungoeka nomino moja.

(1)

Kitenzi vuta kinaweza kungoeka nomino zisizopungua mbili:

(2)

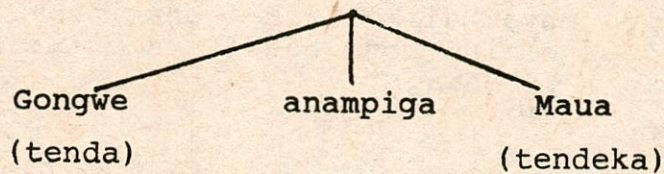
Katu vuta hakiruhusiwi kungoeka nomino moja tu:

(3) *

Kitenzi piga kinaweza kungoeka angalau nomino mbili ifuatavyo:

(4)

Unyambulishaji huu unatupatia sentensi (12b) dhidi ya sentensi (12a):

(12a) Gongwe anamvuta Maua

(12b) Maua amevutwa na Gongwe

Kitenzi kisichokuwa na sulubu hiyo hapo juu yaani

+ [+tenda
+ tendeka]

katu hakiwezi kunyambulishwa kwa mnyambuliko -w- .
Hatutarajii kusikia tungo aina ya (b) katika matumizi:

(13) (a) papai limeoza
+ [+ tendeka]

(b)* papai limeozwa
(tendeka)

(14) (a) kamba imevutika
+ [+ tendeka]

(b)* kamba imevutikwa

(15) (a) Gongwe na Maua wanavutana
+ [+ tendeka]

(b)* Gongwe na Maua wanavutanwa
(tendeka)

Kukosekana kwa uhusiano wa *kutenda* kunakotokana na umbile la kitenzi katika (13a); kitenzi kunyambulishiwa -ik- katika (14a), na kitenzi kunyambulishiwa -an- katika (15a) kunavinyima vitenzi ruhusu ya

kunyambuli shiwa -w- au kuchukua mnyambuliko huo unaodai kupatikana kwa uhusiano wa *kutenda* na *kutendeka* sawia.

Kwa mantiki hii tungo zifuatazo zilizonyambulishiwa -an- na kuongezewa -w- kwenye vitenzi vyake si Kiswahili. Kwa mfano:

(16) * Vijana wamepiganwa

(17) * Vidole vimekatanwa na watoto

(18) * Viatu vimekanyaganwa na watu

Piganwa Sukuku: Tujaribu kuangalia sentensi (19) hapo chini:

(19) Vita imepig-an-wa

Tatizo hapa ni kwamba (19) ni tungo sahihi na kubalifu ya lugha ya Kiswahili, pamoja na kuwa na kitenzi chenye mfuatano wa minyambuliko -an- na -w- yenye kudai masharti yenye kupingana. Mnyambuliko -an- unadai kwamba kitenzi kimepunguziwa uhusiano wa *kutenda* ambapo -w- unadai kuwa kitenzi -pigan- kina uhusiano wa *kutenda*. Hili ni tatizo la kisintaksia. Kitenzi *pigana* kisichotarajiwa kungoeka nomino mbili za utenda na utendeka sawia kinafanya kazi kinyume cha matarajio. Pili kitenzi *piganwa* badala ya kuonyesha kuwa ni mwiko kunyambulishia *pigana* mnyambuliko -w- kinajitokeza kuwa sahihi. Tatizo hili linatokana na matarajio yetu ya kanuni za kisintaksia na jinsi zinavyoathiri vitenzi. Tungependa kitenzi *pigan-* kisichukue mnyambuliko -w- wa kauli ya *kutendwa*. Kanuni kama inavyoonyeshwa katika (16, 17, 18) mnyambuliko -an- unakataza jambo kama hili kisintaksia. Lakini tungefikiria kuwa umbo *pigan-* si matokeo ya unyambulishaji bali ni kitenzi huru, masharti yanayoubana mnyambuliko -an- katika kitenzi hiki yasingekuwa na nafasi. Jambo hili lingetupa fursa ya kukipokea kitenzi *Pigan-* na kukieleza kufuatana na tabia yake ya kisintaksia kama inavyojitokeza katika tungo:

(20) Vijana wamepigana vita

ambapo *pigan-* ingetambuliwa kuwa ni kitenzi chenye kudai dhima mbili: utenda na utendeka

(21) Vijana wamepigana vita
(tenda) (tendeka)

kwamba kitenzi chenye dhima mbili hizi hupokea mnyambuliko wa kauli ya kutendwa na kuwezesha tungo ifuatayo:

(22) Vita imepigana (na vijana)

Kama hoja hii itapata mashiko basi itabidi tudai kuwa katika lugha ya Kiswahili kuna *pigan-* mbili: *Pigan-* sukuku ambayo umbo lake haliathiriwi na kanuni za mnyambuliko -an (pamoja na ukweli kwamba *pigan-* hii ina umbo -an ndani yake,) na *pigan-* ya kawaida (ya mnyambuliko) inayotokana na unyambulishaji -an, yenye kuzuia unyambulishaji wa -w-

(23) *watu wamepigana

Usukuku wa kitenzi *pigan-* umekiwezesha kushiriki katika sulubu mpya na kufuata kanuni tafauti za kisintaksia.

Kwa utaratibu wa uhusika vitenzi viwili hivi vitawasilishwa kama ifuatavyo:

Kawaida:

(24) Piga >-----> pig-an-a
+ [+ tenda] + [+ tendeka]
+ [+ tendeka]

Musa ampiga Saidi Saidi na Musa wapigana

(25) pigana >-----> * pig-an-w-a
+ [+ tendeka] + [tendeka]

Saidi anapigana
 Musa anapigana
 Musa na Saidi
 wanapigana

* Saidi apiganwa
 * Musa apiganwa
 * Saidi na Musa
 wapiganwa

Sukuku

(26) pigana

+ $\left[\begin{array}{l} + \text{tenda} \\ + \text{tendeka} \end{array} \right]$

vijana wapigana vita

+ $\left[\begin{array}{l} + \text{tenda} \\ + \text{tendeka} \end{array} \right]$

>----->

pigan-w-a

+ $\left[\begin{array}{l} + \text{tendeka} \\ + \text{ala} \end{array} \right]$

vita yapiganwa na vijana

+ $\left[\begin{array}{l} + \text{tendeka} \\ + \text{ala} \end{array} \right]$

Uchanganuzi huu unazidi kutuhimiza tuwe macho zaidi katika kuwasilisha maana na nduni za vitenzi katika kamusi zetu. Haitoshi kuingiza kitenzi tu na kukisanifia maana leksika. Maana ya kitenzi itajitokeza wazi wazi na tabia yake kisintaksia itafahamika kwa urahisi kama sulubu za uhusika za kitenzi zitatajwa. Hii haitamsaidia tu mwenye kujifunza Kiswahili bali pia itamwezesha mweledi wa lugha hii kupata ufafanuzi wa tabia za vitenzi zisizotabirika. Kwa madhumuni ya makala hii wasomaji na watumiaji wa Kamusi wataelewa kwa nini neno *pigana* linapendekezwa lionekane kuwa ni vitenzi viwili tofauti kisintaksia: *pigana sukuku* yenye kuchukua mnyambuliko wa kauli ya kutendwa, -w-, na *pigana isiyo sukuku* inayotokana na kunyambulishia -an- kitenzi *pig-a* na ambayo haichukui mnyambuliko wa kauli ya kutendwa -w-.

MAREJEO

- Bwenge, C.M.T. 1988 Affixational Morphology and Dictionary Design: A Case Study of Swahili Lexicography. M.Phil. Thesis, 1988 University of Exeter (unpublished)
- Chomsky, N. 1970 *Remarks On Nominalization* In R.A. Jacobs and P.S. Rosebaum (eds) *Readings in Transformation Grammar*. Waltham, Mass., Ginne Co.
- Khamisi, A.M. 1985 *Swahili Verb Derivation* Ph.D Dissertation Univ. of Hawaii (Unpublished)
- Kiango, J.G. 1983 *Uhusika katika Kiswahili* (unpublished paper) TUKI.
- Starosta, S. 1988 *The case for lexicase. An outline of Lexicase Grammatical Theory*. Pinter Publishers London and New York.